

literatuur werden belicht. Er kwam niet-gecanoniseerde literatuur en ook de grondslagen van de bestaande vormen van literatuurbeschouwing werden onderwerp van kritiek. *Kunst als kritiek* luidde de titel van een boek dat door Jacq Firmin Vogelaar in 1972 werd gepubliceerd en dat een bloemlezing was van literatuur-theoretische studies van marxistischen huize.

Alle drie de ontwikkelingen – het Modernisme in de kunst, de aan de historische avantgarde-bewegingen verwante vormen van ludiek protest en de politiek georiënteerde studentenbeweging – zou men kunnen zien als inhaalmanoeuvres in versneld tempo: er werd aansluiting gezocht bij internationale tradities die in de jaren na de oorlog naar de achtergrond waren verdwenen of in ons land nauwelijks waren doorgedrongen.

Tot een directe verandering heeft de situatie niet geleid: er ontstond hoogstens meer openheid ten opzichte van experimenten die in het buitenland al decennia eerder waren uitgevoerd. Wel is het zo dat schrijvers aan het eind van de jaren zestig er minder moeite mee hadden zich uit te laten over actuele politieke gebeurtenissen en politiek engagement, zoals blijkt uit de interviews die Fernand Auwera verzamelde in zijn bundel *Schrijven of schieten* (1969). Maar van een direct geëngageerde literatuur, dat wil zeggen een literatuur die rechtstreeks reageert op actuele (politieke) gebeurtenissen, was nauwelijks sprake. In de poëzie manifesteerde zich slechts een enkeling (Hans van den Waarsenburg) uitdrukkelijk als politiek dichter die de oorlog in Vietnam of het kolonelsbewind in Griekenland tot onderwerp nam. Ook in de romanliteratuur was niet echt sprake van directe reacties. Weliswaar publiceerde Mulisch in 1966 *Bericht aan de rattenkoning* waarin hij inging op de gebeurtenissen rond Provo en *Het woord bij de daad* met een lofzang op Cuba. Vogelaar voegde aan zijn roman *Vijand gevraagd* (1967) een aantal politieke topen toe en Schierbeek nam in *Inspiraak* (1970) slogans uit de jaren zestig op. Maar het blijft bij incidentele gevallen. Wel zien we in die periode dat schrijvers los komen van de conventies van de klassieke realistische roman. Enerzijds leidde dat tot het opkomen van reportages (Mulisch, Develing, Armando en Sleutelbaar), de vermenging van verhalende en essayistische vormen (Kousbroek, Haase) en van experimenten met vertelvormen (ook hier weer Mulisch, *De verteller*, 1970, Polet, Vogelaar, Krol, Tophoff en anderen). Maar de motivering voor deze experimenten was eerder literair (dat wil zeggen door reflectie op artistieke middelen) dan politiek (dat wil zeggen door directe reacties op actuele politieke gebeurtenissen). In dat opzicht heeft *Reconstructie* historisch voorname-lijk een documentaire waarde gehad en was het een afdruk van een mentaliteit. De relatie tussen kunst, literatuur en politiek leek even op een osmose, maar zo'n rechtstreekse – op de actualiteit gerichte – verbinding bleek niet zo vruchtbaar voor de literatuur. Schrijvers hebben een ander vak dan journalisten, dat bleek ook in de jaren zestig.

813

LITERAATUUR • Een uitgebreider overzicht van de hier geshetste ontwikkelingen vindt men bij Jan Bervoets en Hans Ramaer, 'Portfolio, Van kunstenaarsprotest tot engagement: literatuur en politiek in de jaren zestig', *Maatstaf* 37 (1989), nr. 8–9, p. 52–84. De achtergronden en motieven van het kunstenaars- en studentenprotest en de nauwerking ervan worden weergegeven in: *Mathheid, hoezo?, Tweeëntwintig teksten over kunst en politiek '70... '80*, ed. Carry van Lakerveld en Joost Smiers, Odijk 1981. Voor de opvattingen van kunstenaars en intellectuelen in deze periode zie: A.F. van Oudvorst, 'Intellectuelen en de wereld na 1945', *Maatstaf* 37, nr. 8–9, p. 35–81. De relaties tussen de literatuur van de jaren zestig en de historische avantgarde-bewegingen worden uiteengezet in het essay van Han Poppe, 'Oude principes in een nieuwe bustehouder?', *Futuristische aspecten in de poëzie van Gard Sivik en De nieuwe Stijl*, *De gids* 148 (1985), p. 585–596 en in het opstel van Erik Slagter, "Holland Dada" en de rol van het dadaïsme voor experimentele en concrete poëzie', *Ons erfdeel* 17 (1974), p. 509–522.

141 JUNI 1970:

Peter Andriess, Heere Heeresma, George Kool en
Hans Plompp publiceren het *Manifest voor de jaren zeventig*

De jaren zeventig

Literaire tijdperken houden zich zelden aan ronde jaartallen, maar in juni 1970 manifesteert zich een viertal schrijvers die zichzelf uitroepen tot 'De Zeventigers'. Onder die naam worden zij in de recente literatuurgeschiedschrifving bijgeschreven, niet in de laatste plaats door de met Van Deysseliaanse pathetiek aangezette woedeaanval van Jeroen Brouwers, die daarmee tien jaar later plaats voor zijn literatuur(-opvatting) opeist.

1970. Peter Andriess, Hans Plompp, Heere Heeresma en George Kool publiceren, na aankondigingen per radio en in de pers, bij uitgeverij De Bezige Bij het *Manifest voor de jaren zeventig*: een kleine brochure van 23 bladzijden tekst waarin zij zich afzetten tegen 'de vorigen'. Heere Heeresma, qua leeftijd (geboren 1932) al een oudere jongere in dit gezelschap, distantieert zich overigens kort na de publicatie van het *Manifest* van de inhoud daarvan 'uit publicitaire overwegingen'. Behalve een uiteenzetting over de economische positie van de schrijver en een voorstel voor een nieuw subsidieplan, bevat het manifest ook een aanval op gevestigde auteurs en uitgeverijen. De opstellers richten zich daarbij met name tegen wat zij noemen het 'Hoornik-Konsern'. Het manifest besluit met een oproep aan de lezers (nog eens afgedrukt op het achterplat):

Wij, de ondertekenaars van dit Manifest, hebben het begin gevormd van een open groep, die vanaf nu De Zeventigers zal heten. Wij willen de lezer terugwinnen door leesbare teksten te schrijven. Ook de dames en heren letterkundigen die nu nog de dienst uitmaken zullen wel onsterfelijk worden. Maar wij en met ons alle aankomende schrijvers in Nederland kunnen daar niet op wachten. Wij zullen hen rechtstreeks aanvallen. Nu, in het begin van de jaren zeventig willen wij schrijven. En wij willen, godbetert, door domme en slimme en bange en geile mensen gelezen worden.

Kernwoorden in deze proclamatie zijn: de 'open groep' van 'aankomende schrijvers' die 'leesbare teksten' willen schrijven; van werkelijk poëtische standpunten is nauwelijks sprake. Tot die 'open groep' in het begin van de jaren zeventig kunnen, behalve de manifestanten, schrijvers gerekend worden als Jan Donkers, Arie B. Hiddema, Mensje van Keulen, Guus Luijters en Hans Vervoort.

Zij vormen die 'open groep' allereerst door enkele overeenkomstige 'sociologische' omstandigheden: zij zijn min of meer generatiegenoten (geboren tussen 1939 en 1946). Hun 'leesbare' teksten worden veelal uitgegeven door nieuwe, kleine Amsterdamse uitgeverijen als Thomas Rap, De harmonie en Loeb & Van der Velden (alhoewel ook de gevestigde uitgeverijen hun fonds uitbouwen met werk van de nieuwe auteurs). Een aantal van de nieuwe schrijvers leeft in of in de marge van het Amsterdamse studentenleven; behalve in het (nog immer controversiële of misschien wel: subversieve) studententijdschrift *Propria Cures* publiceren zij vooral in *Hollands maandblad*, *Soma* en *Avenue-literair*.

Ook inhoudelijk toont hun werk verwantschap: Plomp en Hiddema laten in hun verhalen soms dezelfde personages uit het Amsterdamse (soft-)drugsweldje optreden; Luijters en Vervoort noemen elkaar in respectievelijk *Circus melancholia* (1972) en *Zonder dollen* (1974). Naast belevenissen in de eigen (sub-)culturele kring, is het thema in deze literatuur vaak het gevoel van melancholia, van *Allemaal tranen* (Van Keulen, 1972) door Vervoort zo treffend verwoord in *Kleine stukjes om te lezen* (1970) met de stukjestitel 'Nu jeugdsentiment toch in de mode is'. Er wordt geschreven over de tijd waarin Eddy Christiani tekent voor de muzikale omlijsting van levensgevoel: de jaren vijftig, met *Beromünster* (Wim Noordhoek, 1973) als intrigerende naam op de zwakverlichte schaal van een Philipsradio.

Minstens even typerend zijn de literair-technische kunstgrepen van deze auteurs: de vertelvorm. Favoriet is het genre van het soms (ultra-)korte verhaal. Sommigen refereren daaraan al in titel of ondertitel: de *Kleine stukjes van Vervoort*, Plomp betitelt de 43 pagina's van *Het Amsterdamse dodenboekje* (1970) als 'een strooibijet', Van Keulen noemt *Bleekers zomer* (1972) 'een kleine roman' (64 pagina's), Donkers schrijft *Opgeruimde verhalen* (1973), Heeresma *Zwaarmoedige verhalen voor bij de centrale verwarming* (1973), Luijters verzamelt *De scherven van de slijter* (1974). Inherent aan het korte verhaal en zeker aan 'kleine stukjes' of schetsen is natuurlijk dat er geen breed uitgewerkte handelingspatronen beschreven kunnen worden; het gaat in dit type literatuur de schrijvers dan ook vooral

om de weergave van realistische, herkenbare situaties en details, met uiteraard *revé's* 'zinloos feit', Nescio's romantisch levensgevoel en Elsschots 'gewone' manier van vertellen als hun voorbeelden. Met name het werk van Nescio (pseudoniem van J.H.F. Grönloh, 1882-1961), dat met zijn 'praat-stijl' in de tijd van eerste publicatie (*Dichtertje*, *De uitvreter*, *Titaantjes*, 1918) betrekkelijk weinig weerklank vond, krijgt na de dood van de auteur en de postume publicatie van *Boven het dal* (1961) steeds meer belangstelling. Zijn thema: de tegenstelling tussen de onmaatschappelijke, onpraktische artiest en de zelfvoldane, gearriveerde burger, zijn verbeelding van de Amsterdamse bohème anno 1910 moet, naast zijn eenvoudige stijl, de bohème van zestig jaar later hebben aangesproken. In de literaire kritiek wordt deze literatuur afwisselend betiteld als neo-romantisch, neo-realistisch en neo-naturalistisch; onmiskenbaar drukt deze ironisch-anekdotische vertelwijze een zeker stempel op de literatuur in met name de eerste helft van de jaren zeventig.

Negen jaar na het verschijnen van het *Manifest*, aan de vooravond van de jaren tachtig, manifesteert zich met veel trommels en trompetten Jeroen Brouwers. Brouwers (geboren 1940) debuteerde met de verhalenbundel *Het mes op de keel* (1964), was tot eind jaren zestig werkzaam in het Vlaamse uitgeversbedrijf (*Groetjes uit Brussel*, 1969), en maakt zich terug in Nederland op een bijkans bourgondische manier kwaad over wat hij ziet als *de literatuur van de jaren zeventig*.

Enkele data van wat wel *de literaire polemiek van de afgelopen decennia* genoemd wordt:

Op 17 oktober 1980 kondigt Martin Ruyter in zijn 'ISBN. Rubriek over boeken' (*De Volkskrant*) aan dat het te verschijnen 250ste *Tirade*-nummer geheel gewijd zal zijn aan een aanval van Jeroen Brouwers op de 'jeugdpuistjesliteratuur' van de jaren zeventig. Achteraf blijkt de vernietigende recensie van Brouwers over het jongensboekendebut *De duimroos* van Olaf Baltus, in *Vrij Nederland* van 7 november onder de titel: 'Sperma als wegstervende morse', een voorbode van zijn woede. Maar het gaat Brouwers om meer dan het neersabelen van een slechte roman. Hij valt vooral de uitgever van het boek aan: 'De firma Loeb & Van der Velden wens ik voor de komende jaren tachtig het spocht in al hun uitgaven toe, de tubetjespokken, het vertellersezeem, de jongensbobbeltjesjeuk en het jarenvijftigpleuris'. Daarmee is de toon voor de polemiek gezet.

Op 17 november presenteert Jan Blokker ('proudly') een hele Brouwerspagina in *De Volkskrant* met de aankondiging:

Jeroen Brouwers: een van de weinigen die de literatuur zo serieus nemen dat ze bereid zijn er onverzoeindelijk van te worden. Zijn woede heeft reusachtige omvang en het lijkt *daarom* gericht op al te onnozele insecten. Maar wie het gemier van een kleine kolonie onderkent, wordt door een horde gesteeld achterlijvig binnen de kortste keren *overlopen*.

De polemische toon wordt scherper gezet. Onder de titel 'Weg met die nostalgische jeneverfles' bevat de pagina delen uit het aangekondigde *Tirade*-nummer: de oproep tot 'schoonheid en properheid', de aanval op het Kees de Jongen-syndroom van de 'Parool'-mafia, - waarbij met name Guus Luijters ('de dropplu van het recensentendom') en Henk Spaan het moeten ontgelden ('zulk geschrijf ruikt naar de folterkamer, de gaskamer, het lijk. Van zulk geschrijf loopt een dikke kaarsrechte bloedrode lijn naar - fascisme. Ziezo, het woord is eruit'). Nog voor dat *Tirade* twee dagen later verschijnt, reageert Spaan in *Het-parool*: 'Jeroen Brouwers met zijn nieuwe properheid is de allerlaatste die mij van fascisme moet beschuldigen. En zeker niet in een krant die nog zeiknat is van het wijwater. Weet je wat je bent, Jeroen? Een gesubsidieerde fluim. Ziezo, dat woord kwam er heel gemakkelijk uit'. Op die toon, in dat register, zullen voor- en tegenstanders van Brouwers zich nog vaker tot elkaar richten.

Brouwers tirade verschijnt onder de titel 'De nieuwe revisor': het is een hartstochtelijk en gedreven pleidooi (Brouwers verlengt er de maand september zelfs met een dag mee: het is gedateerd 1 augustus-31 september 1979) voor een literair schoon en proper 'Nieuw Holland' (de titel van Van Deyssels scherpe aanval in 1884 op de toenmalige Nederlandse literatuur en literatuurkritiek). Behalve enkele geestige afbeeldingen, die geïnspireerd lijken door W.F. Hermans' afrekening met voorgangers en tijdgenoten, *Mandarijnen op zwavelzuur* (1964), bevat het een grootse toekomstvisie:

Ik bepleit de herbundeling in een nieuw verband van al het beschikbare talent in alle takken van literaire kunst, ik bepleit nieuwe kritiek, ik bepleit het nieuwe ventschap [...] ik bepleit vooral: volwassenheid. Vormen wij een nieuwe, een andere mafia. Weven wij het web voor de nieuwe jaren tachtig [...] Maken wij van die tot één jongetjes- en meisjesliteratuur verworden stinkliteratuur van ons opnieuw een volwassen meneren- en me-vrouwenliteratuur.

Brouwers fulmineert tegen de groep schrijvers van de leesbare teksten: zij dragen volgens hem de broek van Nescio, de gympies van Kees de Jongen, de stropdas van Carmiggelt, het hoedje van Reve, en zitten voor het raam van Elsschot. 'De nieuwe revisor' eindigt met een theatrale maar rijkelijk abstracte oproep: 'Kome er opnieuw: schoonheid. Kome er opnieuw: properheid [...] Schoonheid wil ik, vooral geestelijke schoonheid, schoonheid van denken, schoonheid van mentaliteit'.

De oproep om lid te worden van de 'andere mafia' richt Brouwers in het bijzonder aan dames en heren critici, schrijvers en publicisten in of rond *NRC Handelsblad*, *De Volkskrant*, *Vrij Nederland* en *De Haagse post*. Vooral in die media ontstaat een stroom van vaak heftige reacties pro en contra, waarbij de aangesproken dames en heren bepaald niet tot één mafia behoren. IJsbrand Stoker (= Piet Grijs = H. Brandt-Corstius) waarschuwt in *De Volkskrant* (van 22 november) zijn lezers vooral niet te lachen om Brouwers' 'serieuze gemeente op-

roep tot schoonheid, properheid en ventschap: 'Stel dat hij slaagt. Het ventschap verovert de globe. Een propere vent gebiedt om propere ventjes te zijn. Dan hebt u spijt dat u inder tijd om Brouwers moest lachen'. In zijn *Vrij Nederland*-columnns verwijt Piet Grijs Brouwers inconsistente denken en een gevaarlijke mentaliteit: 'Brouwers trapt naar beneden en likt naar boven'. *Vrij Nederland*-criticus Carel Peeters voelt daarentegen 'retrospectief' met Brouwers mee en ziet in diens pamflet 'een waardige opvolger van E. du Perrons *Uren met Dirk Coster* omdat het polemisch hoogstaand is en omdat het niet alleen om de literaire kwaliteiten van Luijters *e tutti quanti* gaat, maar ook om een modderige mentaliteit'.

Waar het echter om een mentaliteit gaat, lijkt Brouwers' schotschrift nog het meest te ontlenen aan het eerder genoemde *Nieuw Holland* van Van Deyssel. Daarin worden immers de criteria voor 'de hoogste trap van schelden' geformuleerd:

schelden, met geestig, nieuw, levend gebeelde scheldwoorden, het schelden zoo, dat de scheldbladzijde tot de zwiepende geeseling der satyre, of tot een massief stuk verontwaardigings-, toornproza wordt. Men moet zoo schelden, dat de daarmee volgeschreven bladzijde zelf het 'uitmuntend werk' is, dat ons tot streng-zijn bevoegd maakt.

Jeroen Brouwers was geen literair criticus en hij heeft zich ook na zijn pamflet niet in die richting ontwikkeld, maar met zijn tirade heeft hij zich als schrijver van onder meer polemieken beroemd gemaakt. Zijn oproep in 'De nieuwe revisor' voor een nieuwe literatuur laat zich daarom minstens ook lezen als een oratio pro domo:

Doe iets in Nederland, bijvoorbeeld schrijf, - schrijf wat dan ook, als het maar niveau heeft, als het maar waarachtig is, als het maar anders is dan 'gewoon', schrijf de mooiste roman, schrijf de scherpste polemiek, schrijf de zuiverste taal, maak er wat van [...] Ik verwijs alvast naar mijn binnen-kort te verschijnen pamfletroman *Het verzonkene* [...] U gelooft mij niet, lezer? Dan moet u toch eens *Mijn Vlaamse jaren* lezen.

Brouwers' pamflet tilt de ironisch-anekdotsche literatuur van de Zeventigers naar een positie, die zij anno 1980 al lang niet meer inneemt. Er is dan ook geen sprake van dat 'De nieuwe revisor' iets veranderd heeft aan de loop van de literaire geschiedenis. Met volledig voorbijgaan aan belangrijke literaire ontwikkelingen creëert Brouwers een fictief fantoom, waarover hij vervolgens de folen van zijn toorn uitgiet. Zonder twijfel met stilistische brillen, maar inhoudelijk nogal zwak omdat hij zijn tegenstander - de Nederlandse literatuur van de jaren zeventig - eerst op zijn maat snijdt.

Brouwers gaat er achteloos aan voorbij, dat er al vanaf het begin van de jaren zeventig schrijvers debuteerden, die bepaald niet tot de groep van de Zeventigers

behoren en die waardering in de literaire kritiek oogsten: Frank Martinus Arion met zijn in de West gesitueerde roman *Dubbelspel* (1973), Louis Ferron met zijn Teutoons drieluik *Gekkenschemer, Het stierenoffer en De keisnieder van Fichtwald* (1974-1976), Jan Siebelink met zijn romantisch-decadente verhalenbundel *Nachtschade* (1975), het schrijverscollectief *oyce & Co* met *Erwin* (1975), de schrijvers rond het tijdschrift *De revisor* (opgericht in 1974): Dirk Ayelt Kooimar, Nicolaas Matsier, Doeschka Meijsing, Frans Kellendonk. In 1977 is er in *De Haagse post* en *Vrij Nederland* een discussie over 'het academisme in de Nederlandse literatuur', waarbij met name de literatuuropvatting van de *Revisor*-schrijvers aandacht krijgt: de literaire verbeelding die prevaleert boven realisme. Of, zoals Frans Kellendonk het kort na de publicatie van Brouwers' pamflet, in een dispuut met één van de door Brouwers aangeroepen coryfeeën: de literaire zelfexpressie van Maarten 't Hart, in *De revisor* nog eens exact formuleert: 'Literatuur is een vorm van onderzoek, onderzoek door middel van de verbeelding'.

'De nieuwe revisor' van Jeroen Brouwers anno 1980 is een niet al te serieus te nemen mening achteraf over de literaire ontwikkelingen tussen 1970-1980. Maar zijn geschrift maakt tegelijkertijd deel uit van die ontwikkelingen. Juist door een polemische opstelling van de nieuwkomers ontstaat er ook in de recente literatuurgeschiedenis een beeld van 'de vorigen', al waren die in Brouwers' geval al grotendeels achter de literaire horizon verdwenen.

FRANS DE ROVER

LITERATUUR ♣ Een algemene beschouwing over de jaren zeventig: J. Jansen van Galen, 'De jaren zeventig: het ik-tijdperk', *Haagse post* 22-12-1979. Een overzicht vanuit poëtische opvattingen van de schrijvers geeft Frans C. de Rover, 'Van de werkelijkheid naar de verbeelding, Enkele tendensen in het narratieve proza 1970-1980', *Bzzzletim* 100 (1982), p. 3-14. Een dergelijke aanpak, maar beperkter en theoretischer: K. Beekman, 'Nederlandse prozadebutanten uit de periode 1972-1976, Een aanzet tot een geschiedenis van literatuuropvattingen', *Raster* 5 (1979), p. 54-61. Een omstreden overzicht door de gekozen invalshoek (vanuit de poëtica van het Nederlandse experimentele proza van *Raster*) geeft A. Mertens, 'Panoptikum; het subjectivistisch proza van de jaren zeventig', *Raster* 9 (1979), p. 100-108. Interviews met veel van de genoemde schrijvers Johan Diepstraten en Sjoerd Kuiper, *Het nieuwe proza, Interviews met jonge nederlandse schrijvers door* [...], Amsterdam 1978. Een overzicht van alle literaire polemiek in 1980 gaf Frans de Rover, 'Luide knetterden de geletterden', in: Dick Welsink en Willy Tiberghien (red.), *Aarts' letterkundige almanak voor het P.C. Hoofjaar 1981*, p. 36-57.